

بررسی و نقد کتاب تاریخ اجتماعی ایران

تاریخ دریافت: ۹۸/۱۲/۱۰

تاریخ پذیرش: ۹۹/۰۱/۲۰

کد مقاله: ۶۶۳۳۳

افتخار قاسم زاده^۱، لیلا محمدی خشکناپ^۲

چکیده

کتاب تاریخ اجتماعی ایران به نگارش مرتضی راوندی، اثری قابل توجه و ارزشمند است که در آن نویسنده کوشیده است با روش علمی و با رویکرد تطبیقی، به واکاوی تاریخ و تمدن ایران در موضوعاتی چون حیات اجتماعی، اقتصادی، سیاسی، فکری، هنری، آموزشی و سازمان اداری و حقوقی ایرانیان از آغاز کهن‌ترین ملل باستانی و در ارتباط با دیگر تمدن‌های جهان، در قبل و بعد از اسلام تا دوره معاصر بپردازد. این اثر گران‌بها یکی از مهم‌ترین منابع در زمینه جامعه‌شناسی تاریخی ایران به شمار می‌رود که راوندی با این کار پایه‌ای محکم و قابل ستایش در این عرصه بنیان نهاد. این پژوهش کوشیده است تا با روش توصیفی-تحلیلی تا ضمن مطالعه اثر یاد شده، آن را توصیف، تبیین و ارزیابی نماید. در این راستا این نوشتار ابتدا به معرفی نویسنده و آثار وی، سپس به بررسی شکلی و محتوای کتاب و در آخر به جمع‌بندی و ارزیابی اثر وی در سه بخش شیوه نگارش، اعتبار نوشته و توانایی نویسنده در انتقال مطالب پرداخته است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

واژگان کلیدی: مرتضی راوندی، تاریخ اجتماعی ایران، نقد و ارزیابی، کتابشناسی

۱- دانش آموخته کارشناسی ارشد تاریخ فرهنگ و تمدن ملل اسلامی از دانشگاه بین المللی امام خمینی (ره) (نویسنده مسئول)
eftekhargasemzadeh@gmail.com

۲- کارشناسی تاریخ و تمدن ملل اسلامی و دبیر تاریخ آموزش و پرورش ناحیه ۳ تبریز.

مورخان و صاحب‌نظران در راه تدوین تاریخ زندگی مردم کمتر توجه می‌کردند و قدمی مؤثری در این راه بر نمی‌داشتند. به حکایت کتب و آثار تاریخی، اکثریت مورخان به اوضاع اجتماعی و اقتصادی توده مردم توجهی نداشتند؛ هدف آن‌ها از نوشتن فقط تأمین هزینه‌های زندگی بود و برای حصول این منظور نیروی فکر و قریحه خود را در اختیار ارباب قدرت می‌گذاشتند و به ویژگی‌های زندگی اکثریت مردم که طبقه فعال جامعه بودند، توجه نمی‌کردند. حتی تا به امروز هم این نوع نوشتن ادامه دارد و به تازگی در دانشگاه‌ها به مسئله تاریخ اجتماعی توجه می‌شود که نمونه‌های اندکی از تاریخ اجتماعی که از سال‌های نه چندان دور باقی مانده می‌تواند راهگشا کار این نوع تاریخ‌نگاری در کشور باشد. یکی از نمونه‌های موفق در این حوزه، تألیفات مرتضی راوندی با عنوان تاریخ اجتماعی ایران است که در نوع خود اثری کم‌نظیر و بی‌مانند به حساب می‌آید که حاصل سال‌ها تلاش و کوشش بی‌وقفه این نویسنده بزرگ است؛ اثری که راوندی در مورد انگیزه‌های نوشتن آن می‌گوید: «واقعیت این است که ما تاریخ ملی نداشتیم. تاریخی که نمودار زندگی مردم این مملکت باشد، وجود نداشت و تقریباً از قبل و بعد از اسلام، تاریخ بر پایه قدرت فرمانروایان و پادشاهان نوشته شده بود. لازم بود بالاخره با تحولات ایجاد شده در دنیا، در ایران هم توجهی به وضع مردم مملکت، سوابق اجتماعی، مبارزات آن‌ها، اصول عقاید و افکار و ... بشود. در فرصت‌های مناسب اشخاص ذی‌صلاح اظهار نظر کنند تا تاریخ واقعی ملت ایران به رشته تحریر درآید و ضبط شود. این است که من در فرصت‌هایی که پیش می‌آمد، یادداشت‌هایی برداشتم و به تدریج به شکل تاریخ اجتماعی ایران درآمد.» (راوندی، ۱۳۵۴، ج ۱: ص ۸).

این نوشتار در صدد است با روش توصیفی-تحلیلی به توصیف، تبیین و ارزیابی این اثر بپردازد. در این راستا، این نوشتار در بخش‌های چون معرفی نویسنده و آثار وی، بررسی شکلی و محتوای اثر و در نهایت جمع‌بندی و ارزیابی اثر پرداخته است.

۲- معرفی نویسنده و آثار وی

مرتضی راوندی در سال ۱۲۹۲ ش در تهران به دنیا آمد. پدرش سید مهدی موسوی غروی بود که در کودکی او را از دست داد و زیر نظر برادر بزرگش، حجت‌الاسلام سید غفور موسوی غروی، بزرگ شد. او بعدها نام‌خانوادگی راوندی را برگزید. دوره ابتدایی را در مدرسه ایمان گذراند و از دارالفنون دیپلم ادبی گرفت. تحصیلات دانشگاهی را در تهران به پایان برد و لیسانس خود را در رشته حقوق از دانشکده حقوق دانشگاه تهران گرفت. مدتی در اداره راه‌آهن کار کرد و در ۱۳۱۸ ش. به استخدام وزارت دادگستری درآمد (راوندی، ۱۳۷۷-۱۳۷۸ ش: ص ۴۶۹). مرتضی راوندی سال‌ها در دادگستری کار کرد و آخرین سمت‌اش در این دستگاه دادیار دیوان عالی کشور بود. وی مدتی ریاست اداره ثبت کل کشور و ریاست یکی از ادارات بیمه‌های اجتماعی را نیز بر عهده داشت (انصاری و جواهر کلام، ۱۳۷۹: ص ۱۰۸).

راوندی جدا از کار رسمی و اداری‌اش دل بسته تاریخ این مرز پر گهر و مشتاقی‌اش به سنت‌ها و آداب زندگی مردمان این دیار، او را به پژوهش درباره تاریخ ایران و نقش سیاسی و اجتماعی مردم کشاند. همچنین سفر به فرانسه و دیدن کتاب‌هایی درباره زندگی روزمره توده مردم پاریس در سده‌های گذشته، ایشان را مصمم به پژوهش درباره زندگی مردم و آداب و رسوم عادی و سایر طبقات مختلف کشور از لابه‌لای تواریخ کهن نمود؛ به حدی که هر روز هشت ساعت کار مفید و پژوهش‌های پیگیر انجام می‌داد.

حاصل سال‌ها تلاش و تحقیق راوندی در زمینه تاریخ و مردم، آثاری ارزشمند می‌باشد که یاد و خاطره وی را در تاریخ ایران برای همیشه جاودانه و ماندگار نگه می‌دارد. این آثار به شرح زیر است: ۱- تاریخ اجتماعی ایران، ده جلد، انتشارات امیرکبیر، نگاه، زمانه و انتشارات آرش. حدود نیم قرن صرف نگارش و گردآوری مطالب این اثر گرانبها شد. وی منابع مختلف اعم از چاپی و خطی مورد استفاده و مراجعه خود قرار داده است. این کتاب به حق از منابع مهم و بسیار غنی در تاریخ ایران از تاریخ ایران باستان تا عصر حاضر به شمار می‌رود و اختلاف مطالب اعم از اجتماعی، هنری، سیاسی، تاریخی و عقایدی جنبه عمومی به کتاب داده است. ۲- سیر قانون و دادگستری در ایران، ۱۳۶۸ ش، انتشارات آوشین، ۴۹۰ صفحه. ۳- سیر فرهنگ و تاریخ تعلیم و تربیت در ایران و اروپا، ۱۳۶۴ ش، نشر گویا، ۳۱۸ صفحه. ۴- زندگی ایرانیان در خلال روزگاران، نشر گویا. ۵- تاریخ تحولات اجتماعی (تحولات اروپا)، دو جلد، جلد اول ۴۰۶ صفحه و جلد دوم ۴۶۴ صفحه. ۶- تفسیر قانون اساسی ایران (شرح قانون اساسی مشروطیت)، امیرکبیر، ۱۶۱ صفحه. ۷- اقتصاد بشری، ترجمه، انتشارات امیرکبیر، قطع جیبی، ۱۰۴ صفحه. ۸- زندگی مسلمانان در قرون وسطی، ترجمه. ۹- تاریخ روزنامه‌نگاری در ایران، خطی، ناتمام. راوندی اعتقادی راسخ به مذهب و آیین تشیع داشت و از جاده انصاف و وجدان هیچ گاه دور نمی‌شد. وی دارای طبعی لطیف و روحی بلند و خیال نازک بود. به طبیعت و حقیقت‌گرایی شدید داشت. با معانی و مفاهیم قرآنی انس و الفت زیادی از خود نشان می‌داد و در مجلدات مختلف تاریخ اجتماعی ایران، برخی از این مفاهیم را منعکس کرده است (انصاری و جواهر کلام: ص ۱۰۸). سرانجام پس از چند ماه بستری در منزل در پی عارضه مغزی در شب چهارشنبه ۲۳ شهریور

۱۳۷۸ ش. در بیمارستان آبان دیده از جهان فرو بست. پیکرش صبح روز پنجشنبه از مقابل بیمارستان مذکور تشییع و در قطعه ۸۸ بهشت زهرا ویژه فرهیختگان و هنرمندان به خاک سپرده شد.

۳- بررسی شکلی اثر

کتاب تاریخ اجتماعی ایران را خیلی‌ها از آنجا که در ده شماره یا ده جلد می‌باشد ده مجلدی می‌دانند در حالی که جلد چهار و هشت در دو بخش و دو مجلد می‌باشند که در مجموع دوازده مجلد را شامل می‌شود. این کتاب در سایز جیبی، رقیعی و وزیری به چاپ رسیده است، که در سایز جیبی تنها جلد یک و نوع شومیز در سه جلد رقیعی در سال ۱۳۴۰ که جلد یک، دوم و سوم را شامل می‌شود که گالینگور و سلفون می‌باشد و در قطع وزیری در دوازده جلد که جلد یک تا سه پیش از انقلاب، جلد چهار هر دو بخش اوایل انقلاب اسلامی و جلد پنج از دهه هفتاد به بعد منتشر شده است. این کتاب توسط ناشرینی چون امیر کبیر، نگاه، نشر زمانه و انتشارات آرش به چاپ رسیده است. ساختار کتاب به این صورت که در ابتدای هر جلد پیشگفتاری توسط مؤلف و گاهی مواقع ناشر آورده شده و سپس فهرست مندرجات در کتاب و متن اصلی و در آخر فهرست راهنما اعلام آمده است. در تمامی مجلدات، فهرست منابع و مأخذ آورده نشده و ارجاعات تنها به صورت پاورقی بسنده شده است.

۴- بررسی محتوایی اثر

تاریخ اجتماعی ایران (از آغاز تا ظهور نهضت اسلامی) عنوان جلد نخست کتاب راوندی است. نویسنده این جلد را به تاریخ اجتماعی ایران و کهن‌ترین ملل باستانی از آغاز تا اسلام اختصاص داده است که پس از ۲۷ سال مطالعه مداوم در اسفند ماه ۱۳۴۰ به اهتمام مؤسسه انتشارات امیرکبیر طبع و منتشر کرده است. وی از آخرین مطالعات و تحقیقات شرق‌شناسان و با توجه به منابع و اسناد جدید، تاریخ اجتماعی و اقتصادی ایران و وضع زندگی مردم و طبقات مختلف جامعه را مورد بحث و بررسی قرار داده است. راوندی در مقدمه جلد نخست عنوان می‌کند که زندگی مردم ایران، یعنی شرح حیات اجتماعی، اقتصادی، سیاسی، فکری و هنری ایرانیان تا کنون با روش علمی مورد تحقیق و پژوهش قرار نگرفته است و مورخان و صاحب نظران در راه تدوین تاریخ زندگی اکثریت مردم این سرزمین قدم موثری برنداشته‌اند و همین انگیزه هم باعث می‌شود تا او به تألیف چنین اثر ارزنده‌ای همت گمارد (راوندی، ۱۳۵۴، ج ۱: ص ۶).

این جلد در هفت فصل تدوین شده است که پس از سرآغاز و فهرست مندرجات آغاز می‌شود. در فصل اول با عنوان «سرگذشت ایران و جهان در دوره ماقبل تاریخ» به موضوعاتی چون: ۱. عقیده پیشینیان راجع به زمین و موجودات آن، ۲. اطلاعات کلی راجع به زمین و موجوداتی که قبل از انسان در روی آن پدید آمدند، ۳. ادوار گوناگون تاریخی، ۴. خصوصیات عصر بربریت یا دوره نیولیتیک، ۵. ایران در هزاره پنجم قبل از میلاد ۶. ایران در هزاره چهارم قبل از میلاد ۷. آغاز خط و کتابت، ۸. مشخصات عصر مس و مفرغ ۹. ایران در هزاره سوم قبل از میلاد ۱۰. دوران اسارت بشر در قید خرافات ۱۱. تغییر قوانین و مقررات اجتماعی ۱۲. تغییر کلی در قوانین و مقررات اجتماعی، پرداخته شده است. فصل دوم با عنوان «وضع جهان در طلیعه دوران تاریخی» به مواردی چون ۱. رشد تدریجی علوم و صنایع ۲. علم و دین ۳. گاو آهن ۴. صنعت فخاری ۵. عهد آهن یا آغاز تاریخ ۶. نتایج استعمال آهن ۷. زندگی اقتصادی و اجتماعی و وضع طبقات ۸. حکومت عیلام ۹. حکومت مادها ۱۰. همسایگان ایران ۱۱. حکومت آشور ۱۲. کشور اورارتو ۱۳. دولت مانتا، پرداخته است. فصل سوم با عنوان «تمدن و وضع اجتماعی و اقتصادی کشورهای دنیای قدیم» موضوعاتی چون ۱. سوابق فرهنگی خاورمیانه مقارن تشکیل حکومت هخامنشیان و ۲. تمدن‌هایی که در سواحل دجله و فرات پدید آمدند، را مورد مطالعه قرار داده است. در فصل چهارم به حکومت هخامنشیان در چهار بخش ۱. ایران در عهد هخامنشیان ۲. مبارزات داریوش ۳. وضع اجتماعی و اقتصادی ملل در دوره‌ای هخامنشی ۴. تمدن ایران در عهد هخامنشیان و در فصل پنجم به حمله اسکندر در یازده بخش چون وضع ایران، اقدامات فیلیپ، وضع اجتماعی و سیاسی ایران، فتوحات اسکندر، فجایع اسکندر در تخت جمشید، پایان لشکرکشی، سلوکیان، وضع سیاسی ایران از حمله اسکندر تا ظهور پارتیان، روش سیاسی اسکندر، طرز حکومت و نقش سیاسی و اقتصادی شهرها (پولیس‌ها) در دوره اسکندر و جانشینان او و زندگی اجتماعی و اقتصادی؛ در فصل ششم به پارتیان در پنج بخش با عناوین علل سقوط سلوکیان، سیاست جدید روم، مناسبات پارتیان با یونان و کوشان‌ها، کوشان‌ها و وضع سیاسی، اجتماعی و اقتصادی در دوره پارتیان و در فصل آخر (هفتم) به حکومت ساسانیان پرداخته است و در پایان کتاب فهرست راهنما را درج کرده است.

جلد دوم از کتاب راوندی با عنوان «تاریخ ایران بعد از اسلام» و با عنوان فرعی حکومت‌ها و سلسله‌های ایران از حمله اعراب تا استقرار مشروطیت، بعد از فهرست مندرجات در پنج فصل به رشته تحریر درآمده است. عنوان فصل‌های جلد دوم کتاب او به ترتیب به این موضوع‌ها پرداخته شده است: فصل اول به علل ظهور و آثار نهضت اسلامی می‌پردازد که شامل چهار بخش وضع اجتماعی و اقتصادی عربستان مقارن ظهور اسلام، سابقه تاریخی دعوت به یکتاپرستی، آغاز فتوحات مسلمین و مدت عمر و دوران

خلافت خلفای راشدین. فصل دوم به خلفای اموی پرداخته است و شامل یک بخش (پایان دموکراسی اسلامی) است. فصل سوم به مقدمات روی کار آمدن عباسیان و نقش شعوبیه اختصاص دارد. فصل چهارم جنبش‌های اجتماعی در ایران بعد از اسلام را مورد بررسی قرار می‌دهد که در آن به قیام سنیاد، بابک خرم دین و نهضت سرخ جامگان، ظهور حکومت‌های مستقل در ایران، حکومت طاهریان، یعقوب لیث صفاری، دیالمه آل زیار، آل بویه، غزنویان، حکومت سلجوقیان، اتابکان، خوارزمشاهیان، وضع اجتماعی و سیاسی ایران مقارن حمله مغول، تیمور و نخستین مبارزات او در راه کسب قدرت، سلسله صفویه، نادرشاه افشار و در نهایت به سلسله زندیه پرداخته شده است. فصل پنجم به سلسله قاجاریه اختصاص دارد که در حدود ۱۰۰ صفحه به آغاز کار سلسله قاجاریه، آقا محمد خان، فتحعلی شاه، جنگ‌های ایران با روسیه، جلوس ناصرالدین شاه، امیرکبیر، نفوذ افکار جدید در ایران، روابط سیاسی و فرهنگی ایران با کشورهای خارج، افکار و نظریات جدید سیاسی، اوضاع اجتماعی و اداری ایران در عهد قاجاریه، آغاز فعالیت‌های سیاسی به مفهوم جدید در ایران، راه اصلاحات اجتماعی، مجلس شورای دولتی، واقعه رژی، متفکران و صاحب نظران، روی کار آمدن سپهسالار و تلاش در راه استقرار حکومت قانون پرداخته شده است.

راوندی جلد سوم کتاب خود را با عنوان «طبقات اجتماعی در ایران بعد از اسلام» به طبقات و قشرهای گوناگون اجتماعی اختصاص داده است. نویسنده در این جلد تلاش می‌کند تا نظریه‌های مختلف و گاهی متناقض مورخان و جهان‌گردان و صاحب نظران را بیان کند. هر چند این شیوه شاید خسته کننده باشد اما در هر حال برای کشف واقعیات اجتماعی لازم و ضروری به نظر می‌رسد. نویسنده در جلد سوم از کتاب خود نخست به جمعیت و قومیت‌های ایرانی اشاره می‌کند و در مورد هر کدام توضیحاتی می‌دهد و به شمارش طبقات اجتماعی ایران در آن زمان و منزلت هر کدام از طبقات می‌پردازد. سپس آداب و سنن جامعه در ایران بعد از اسلام را مورد بررسی قرار می‌دهد. پس از آن راوندی در فصل سوم از جلد سوم کتاب تاریخ اجتماعی ایران به موضوع کشاورزی و کشاورزان می‌پردازد و توضیح‌های در مورد جانوران و گیاهان ایران، طبقه کشاورزان، سدسازی، ارزش کشاورزی، تأثیر حمله مغول بر کشاورزی، اقدامات غازان خان، کشاورزی در عهد صفویه، تقسیم آب، قیام کشاورزان، کشاورزی در عهد قاجاریه، مشکلات کشاورزان و زندگی در روستا پرداخته است. ادامه این جلد از کتاب به آغاز اصلاحات، قشرهای مختلف در روستا، تاریخچه‌ای از رستنی‌های ایران، آفات کشاورزی، سبزیجات و چاشنی‌ها، مشکل آب، آفات کشاورزی و زندگی چادرنشینی در ایران پرداخته می‌شود. فصل چهارم به فتودال‌ها یا مالکین بزرگ اختصاص پیدا می‌کند که بسیار کوتاه مالکین و سرمایه‌داران مورد بررسی قرار گرفته‌اند. فصل پنجم به وضع کارگران و پیشه‌وران پرداخته می‌شود. فصل ششم در مورد روحانیون و وعاظ و نقش و جایگاه آن‌ها در جامعه است. راوندی در فصل هفتم وضع برده‌ها و قشر ضعیف جامعه مورد ارزیابی قرار می‌دهد و فصل آخر هم وضعیت زنان بعد از اسلام را بررسی می‌کند. در این فصل موقعیت اجتماعی زنان، وضع عمومی زنان در قرون وسطی، فعالیت‌های سیاسی زنان، تحول در وضع زنان، زنان در عصر آریا مهر و رفع حجاب بررسی می‌شود.

شیوه حکومت و سازمان سیاسی و اداری عنوان جلد چهارم کتاب راوندی است که در ۲ مجلد به رشته تحریر درآمده است. در جلد چهارم تاریخ اجتماعی ایران خوانندگان با شیوه حکومت و سازمان سیاسی و اداری بعد از اسلام آشنا می‌شوند. در قسمت اول کتاب از آیین سیاست و مملکت‌داری، حقوق سیاسی و اجتماعی مردم، حدود قدرت سلاطین و زمامداران و عقیده متفکرین و صاحب‌نظران ایرانی این زمینه‌ها، مطالبی نقل شده است. در مباحث بعد از سازمان سیاسی و اداری ایران یعنی از دیوان وزارت (دیوان خواجه بزرگ) و روش کلی وزرا و موقعیت اجتماعی و سیاسی آنان سخن رفته و در فصول بعد، هر یک از دیوان‌ها و وزارت-خانه‌هایی که سرزمین پهناور ایران را در دوران بعد از اسلام (قرون وسطی) اداره و رهبری کرده‌اند، نظیر دیوان استیفا (وزارت دارایی)، دیوان عرض سپاه (وزارت جنگ)، دیوان قضا (وزارت دادگستری)، دیوان رسائل (دیوان ویژه سلاطین)، دیوان محتسب (سازمان شهربانی و شهرداری)، دیوان برید (اداره پست)، دیوان اشراف (سازمان جاسوسی و مراقبت) دیوان موقوفات (اداره اراضی و اموال وقفی) و دیگر سازمان‌های اداری و سیاسی ایران بعد از اسلام سخن به میان آمده است. به دلیل مطالب متنوع و حجم این جلد از کتاب که بالغ بر ۱۲۶۰ صفحه می‌باشد، انتشارات امیرکبیر مصلحت دیده است که جلد چهارم را در دو قسمت جداگانه چاپ و منتشر نماید.

راوندی جلد پنجم کتاب خود را به حیات اقتصادی مردم ایران از آغاز تا امروز اختصاص داده است. با مطالعه تاریخ اقتصادی ایران، خوانندگان با زندگی روزمره ایرانیان و تلاش نیاکان ما، در راه بهبود زندگی خود از کهن‌ترین ایام تا عصر حاضر آشنا می‌شوند. در فصل نخست جلد پنجم کتاب، زندگی اقتصادی مردم ایران و ملل تابع، در عهد هخامنشیان، اشکانیان و ساسانیان مورد مطالعه و بررسی قرار گرفته است. وی در ادامه این جلد به مباحثی همچون زندگی اقتصادی و تجاری ایران و بعضی از ملل اسلامی بعد از ظهور اسلام، سیاست اقتصادی اعراب، وضع طبقات مختلف، پیشرفت صنعت و کشاورزی ایران از عهد سامانیان تا حمله مغول، وضع عمومی و مختصات شهرها، ارزش اقتصادی و صنعتی هر یک از بلاد ایران، وضع خیابان‌ها و کوچه‌ها، کاروانسراها، حوادث ناگوار اقتصادی و اجتماعی در طول تاریخ همانند خشکسالی، قحطی، وباء، طاعون و دیگر امراض همه‌گیر، معامله و دادوستد و سیر تکاملی آن، مظاهری از تمدن قرون وسطایی ایران، طرز مسافرت، راه‌ها و وسایل نقلیه، مشکلات تجاری، بازرگانی، آرا و نظریات اقتصادی متفکران ایرانی از عهد زرتشت تا روزگار قاجار و پهلوی، افکار و اندیشه‌های اقتصادی در غرب از

یونان باستان تاکنون و آثار انقلاب صنعتی و رشد ماشینیسیم، پدیده استعمار و عوارض آن، علل و عوامل توسعه و انحطاط اقتصادی و دیگر مطالب متنوع، می‌پردازد.

برای توصیف و بیان زندگی اقتصادی ایران، مؤلف کتاب پس از تحقیق و مطالعه بسیار در متون کهن و تبتعات محققین و نویسندگان عصر حاضر نویسنده، موفق شده است مطالبی جامع برای پژوهشگران و دانشجویان حوزه اقتصاد فراهم آورد. نویسنده و ناشر کتاب متذکر می‌شوند که ذکر عقاید و افکار مطرح در کتاب برای رعایت مبنای علمی و اخلاقی و حفظ اصول امانت و طرح مسائل اقتصادی بوده است و چه بسا برخی از افکار و عقاید مطرح در این کتاب مورد تأیید مؤلف و ناشر نمی‌باشد. در این کتاب نویسنده درباره تاریخ اقتصادی ایران چنین بیان می‌کند: ایران در تمام مظاهر زندگی اجتماعی و اقتصادی تا قرن هفدهم دارای تاریخی درخشان و قدرتی انکارناپذیر بوده و از جهت ارزش‌های فرهنگی و اجتماعی سرآمد کشورهای متمدن جهان در قرون وسطی و قرون جدید به‌شمار می‌رفته است از اواخر قرن هفدهم میلادی در اثر رشد ماشینیسیم و انقلاب صنعتی و نفوذ سیاست‌های استعماری به تدریج از وسعت خاک ایران کاسته شد و اکثر صنایع دستی و مؤسسات اقتصادی و کارگاه‌های پارچه‌بافی و دیگر صنایع که مجموعاً احتیاجات ایران را تأمین می‌کرد، رو به تعطیل نهاد و سیل کالاهای خارجی از انگلستان و فرانسه و دیگر کشورهای صنعتی به ایران روانه شد و این سیاست با مداخله بیگانگان در وضع عمومی کشور از اواخر عهد صفوی یعنی از زمان پادشاهی شاه سلیمان آغاز گردید و از دوره فتحعلی‌شاه به بعد در اثر غفلت زمامداران و رواج جهل و فساد و خیانت رو به فزونی نهاد و تلاش مردان شرافتمندی چون قائم مقام فراهانی و میرزا تقی خان امیرکبیر و سید جمال‌الدین اسدآبادی در راه احیای استقلال و تجدید موقعیت اجتماعی و اقتصادی ایران، در اثر کارشکنی علنی اجانب و خیانت پادشاهان قاجاریه و بعضی رجال مزدور آن دوره به ثمر نرسید و ایران کمابیش به صورت یک کشور نیمه مستعمره و وابسته به قدرت‌های بزرگ درآمد و این اوضاع یعنی مداخله بیگانگان تا استقرار جمهوری اسلامی که به مداخله شرق و غرب در ایران پایان بخشید، ادامه یافت (راوندی، ۱۳۶۹، ج ۵: مقدمه ناشر).

اخلاق و رسوم اجتماعی عنوان جلد ششم کتاب تاریخ اجتماعی ایران است. نویسنده در این جلد از مجلدات کتاب تاریخ اجتماعی ایران به مطالبی متنوعی از نمودها و مظاهر گوناگون زندگی اجتماعی ایرانیان در طول تاریخ به مطالعه و تحقیق پرداخته است. اخلاق و رسوم، مراسم عروسی، عزا، نحوه پذیرایی از مهمانان، انواع خوراک و پوشاک، همچنین تفریحات و سرگرمی‌های مردم در دوران‌های مختلف، از جمله موضوعاتی هستند که در این جلد از کتاب به آن‌ها پرداخته شده است. مطالعه این جلد از کتاب نشان می‌دهد که عوامل گوناگونی در تکوین اخلاقیات و نفسانیت افراد اجتماع تأثیر می‌گذارد که از آن جمله دوران تاریخی و محیط اجتماعی تأثیر فراوانی در پیدایش اخلاقیات مردم دارد. راوندی به‌طور مثال توضیح می‌دهد که نظریات اجتماعی و تعلیم سیاسی ابن‌مقفع که در حدود ۱۳ قرن پیش اظهار شده و تعلیم اخلاقی سعدی که در حدود ۷ قرن پیش در عهد اتابکان فارس در آثار منظوم و منثور سعدی منعکس شده، کاملاً با محیط اجتماعی و تاریخی آن دوران‌ها مطابقت دارد (راوندی، ۱۳۷۱، ج ۶: مقدمه نویسنده).

راوندی در جلد هفتم از کتاب تاریخ اجتماعی ایران به مناظر متنوعی از زندگی اجتماعی ایرانیان در دوران بعد از اسلام یعنی به تفریحات ایرانیان می‌پردازد. تفریحاتی همچون ورزش، شکار، لباس، مواد مخدر، میگساری، روسپی‌گری، بازی‌ها و ... که در ۱۰ فصل تألیف شده است. این جلد از کتاب به تاریخچه فعالیت‌های ورزشی در ایران باستان، وضع خوراک و پوشاک مردم، مشکلات و مسائل جنسی در ایران، تاریخچه موسیقی و سازهای ایرانی، میگساری و استفاده از مواد افیونی، زندگی روسپیان و قماربازان و در پایان مطالبی در پیرامون وضع هنر و صنعت، اختصاص داده شده است. نویسنده در مقدمه کتاب متذکر می‌شود که اگر ضمن بحث در مورد مسائل جنسی، پاره‌های مطالب و واقعیات اجتماعی بی‌پرده و صریح بیان شده، صرفاً برای بیداری و آگاهی نسل جوان و جلوگیری از انحراف آنان به رشته تحریر درآمده و مورخ ناگزیر است برای حفظ اصول و ضوابط تاریخی و توجه دادن مردم به نقاط ضعف اجتماعی، از بیان انحرافات و وقایع ناگوار، هر چند تأثرانگیز و ملال‌آور باشد، خوداری نکند و از ذکر حقایق برای انتباه و بیداری خلق غفلت نرزد (راوندی، ۱۳۶۹، ج ۷: ص ۳). جلد هشتم کتاب با عنوان زبان و ادبیات فارسی در ۲ مجلد جداگانه به رشته تحریر در آمده است که به حیات ادبی مردم این سرزمین از قرن دوم و سوم هجری به بعد اختصاص دارد. پیرامون اوضاع سیاسی ایران و آمد و رفت سلسله‌ها و جنگ‌ها و کشورگشایی‌ها آثار متنوعی در دست است اما در این آثار کمتر به رابطه زمامداران با مردم و وضع اقتصادی و اجتماعی اکثریت در اوضاع آشفته بعد از اسلام سخنی به میان آمده اما راوندی در این جلد سعی کرده تا در رابطه با حیات ادبی ایران بعد از اسلام با توجه به وضع عمومی مردم و رابطه شعرا و اهل فهم و ادب با اکثریت خلق ایرانی مطالبی گردآوری کند تا خوانندگان ضمن آشنایی با شعرا و نویسندگان ایرانی در ۱۳ قرن اخیر، کم و بیش با وضع توده مردم، بیدادگری‌ها و مظالم مالکین و هیئت حاکم زمان نسبت به توده مردم به اختلاف فاحشی که میان ایران دهه ۵۰ خورشیدی با ایران قبل از استقرار مشروطیت وجود دارد، آشنا کند (راوندی، ۱۳۷۴، ج ۸: مقدمه نویسنده). فرقه‌های مذهبی در ایران عنوان جلد نهم از کتاب تاریخ اجتماعی ایران تألیف راوندی است؛ جلدی که درباره فرقه‌ها و انشعابات است که پس از رحلت پیشوای اسلام، پیامبر (ص) به ویژه از قرن دوم و سوم هجری به بعد در دین اسلام به وجود آمد که از آن میان، مذاهب اهل سنت و جماعت و مذاهب اهل تشیع و مذاهب گروه خوارج، پیروان فراوان و اهمیت اعتبار بسیار دارند. راوندی تلاش کرده تا با استفاده از منابع و مأخذ گوناگون، عقاید

و نظریات موافق و مخالف هر یک از فرقه‌های اسلامی، همچنین جنگ‌ها و مبارزات خونین و تعصب آمیزی آن‌ها را بررسی و ارزیابی کند. در این جلد به مباحثی همچون معتقدات مذهبی در ایران قبل از اسلام، معتقدات مذهبی ملل خاورمیانه مقارن ظهور اسلام، مقام و موقعیت امام به نظر پیروان مکاتب مختلف زیدیان و اهل تشیع، فدائیان اسماعیلی، قریظیان، مقام و قدرت امام به نظر شیعیان، تصوف و اندیشه‌های عرفانی، فرقه‌های گوناگون صوفیان، فرقه‌باب، جنبش‌های مذهبی معاصر، نگاهی به فرق و عقاید مذهبی در جهان پرداخته شده است (راوندی، ۱۹۹۷م، ج: ۹؛ مقدمه نویسنده).

با انتشار جلد دهم تاریخ اجتماعی ایران، کار سنگین و دشواری که نویسنده در حدود ۴۰ سال، با علاقه فراوان به گردآوری مطالب و تألیف آن همت گماشته، پایان یافت و تاریخ اجتماعی ایران، با تحمل مشکلات و موانع بسیار مؤلف در ده مجلد، با بهره‌گیری از منابع و مآخذ گوناگون جمع‌آوری و منتشر گردید. در جلد دهم، نویسنده به مطالعه و بررسی افکار و اندیشه‌های فلسفی و اجتماعی در ایران پرداخته است.

نتیجه‌گیری

کتاب راوندی یکی از مهم‌ترین مراجع در زمینه جامعه‌شناسی تاریخی ایران به‌شمار می‌رود (خسروپناه، ۱۳۷۸: ص ۲۴۶-۲۴۹). وی در این اثر تاریخ و تمدن ایران را از پیدایش جهان و در ارتباط با دیگر تمدن‌های جهان باستان مورد بررسی قرار داده و به شرح سازمان‌های اداری و حقوقی، اقتصادی و اوضاع اجتماعی و آموزشی در دوره‌های مختلف تاریخی پرداخته است. او با رویکرد تطبیقی، اوضاع سرزمین‌های همسایه ایران، در قبل و بعد از اسلام و نیز کشورهای اروپایی به ویژه در قرون وسطی را در زمینه‌های مختلف مطالعه کرده است. دانش حقوقی او موجب شده به موضوعاتی بپردازد که در زبان فارسی کمتر به آن‌ها توجه شده بود، مانند وضع زنان و حقوق آنان، وضع طبقات اجتماعی گوناگون مثل عیاران و لوطیان و تأثیر نمایندگان طبقات اجتماعی در انقلاب مشروطیت و ترکیب آن‌ها در مجلس شورای ملی ایران، همچنین بررسی نهاد خانواده و زندگی روزمره مردم و مشغولیات آنان در اوقات فراغت مانند موسیقی، پیشه‌ها، حرفه‌ها، صنایع و هنرهای ایرانیان که پس از اسلام تغییر زیادی نکرده است و همچنین پوشاک و تغذیه ایرانیان. بررسی این موضوعات در آن زمان، کاری نو و تازه به‌شمار می‌آمد. نثر ساده و خصوصیت جنگ مانند بعضی از مجلدات این اثر و استفاده مبسوط و به‌جا از اشعار شاعران بزرگ، پژوهش در خط، زبان، تاریخ ادبیات و شرح حال بزرگان تاریخ و ادب و ذکر شاهد از اشعار، این کتاب را به اثری مفرح در گستره‌ای از تاریخ اجتماعی، تاریخ ادبیات و تاریخ ادبیات اجتماعی ایران تبدیل کرده است. در عین حال، مطالباً به سبب بسط و تکمیل، در برخی از مجلدات تکراری و فاقد انسجام است. ویژگی درخور تعمق در کار راوندی، نگرش تاریخی - انتقادی او به منابع به ویژه آثار شرق شناسان است، آن هم در زمانی که بسیاری از پژوهشگران شیفته آرا و نظریات شرق شناسان بودند و عموماً به آنان اعتماد و اتکا داشتند. از این رو، دیدگاه او نو و اندیشمندانه و جسورانه به‌شمار می‌رفت. به زعم وی با وجود گرانقدری پژوهش‌ها و تألیفات شرق شناسان بنام مانند، تودور نولدکه و یولیوس ولهاوزن، کار آنان هرگز از حیث اعتبار علمی به پای آثار نویسندگان قرن‌های اولیه اسلامی مانند طبری، ماوردی و مقریزی نمی‌رسد و جای آن‌ها را نمی‌گیرد (راوندی، ۱۳۶۹، ج ۵: ص ۸۱؛ طهماسبی، ۱۳۹۳، ج ۱۹: مدخل مرتضی راوندی).

در پایان سخن، کتاب تاریخ اجتماعی ایران در سه بخش شیوه نگارش، اعتبار نوشته، توانایی نویسنده در انتقال مطالب مورد ارزیابی و نقد قرار گرفته شده، که به شرح زیر است: شیوه نگارش در این کتاب از منظر خاصی پیروی نمی‌کند، نویسنده در بسیاری از موارد مطالب را به صورت دست نخورده و به همان شکلی که در منابع آورده است و به این ترتیب مطالب کتاب یک دست نیست و موجب خستگی خواننده می‌شود. با توجه به حجم بالای یادداشت‌هایی که نویسنده برای نگارش این کتاب استفاده کرده موجب سردرگمی و از هم گسیختگی نوشته شده است. می‌توان گفت نویسنده به اهمیت دوره‌های تاریخی دقت نکرده و حوادث مهم و سرنوشت‌ساز را به تصویر نکشیده است بلکه به مطالبی بیشتر توجه شده که در مورد آن‌ها نوشته‌های بیشتری از گذشته بر جای مانده است. در واقع یک تاریخ‌نگار چاره‌ای جز این ندارد. شاید بزرگ‌ترین مشکل نگارشی کتاب مربوط به فصل‌بندی آن باشد که آیین نگارش در نظر گرفته نشده است. در واقع طرح کتاب مشکل دارد. مثلاً دیده می‌شود که اجزای یک بخش ارتباط موضوعی با هم ندارند و یا از یک سنخ نیستند، در حالی که نویسنده آن‌ها را زیر یک موضوع به کار برده است. همچنین در بعضی جاها که اجزای بخش فقط یک مورد بوده، نویسنده بدون در نظر گرفتن شیوه‌های نگارش، آن یک مورد را به عنوان زیر مجموعه‌ای از بخش آورده است (نک: کلاته، ۱۳۸۹).

استفاده بیش از حد از نقل قول‌ها از مشکلات دیگر این کتاب است و همانطور که گفته شد این کتاب بازتاب‌کننده سازمان فکری نویسنده نیست، بلکه فقط از هر جایی مطلبی گفته است که گاهی ممکن است با هم در تضاد باشند. در واقع می‌توان گفت نویسنده فقط منابع را آماده کرده و آن‌ها را به ترتیب کنار هم چیده است؛ و این خواننده است که باید نظرات مختلف را بخواند و در ذهن بررسی کند تا به نتیجه دلخواه برسد و به همین منظور می‌توان گفت هنوز این کتاب کامل نشده و نیاز به یک بازنویسی اساسی دارد. اما از نقاط مثبت و قابل تحسین این کتاب وجود نمایه در صفحات آخر است که می‌تواند کمک مؤثری برای پژوهشگران باشد (همان). اعتبار کتاب بستگی به اعتبار نویسنده، ناشر و ... دارد که همه پذیرفته شده هستند و اعتبار نوشته به اعتبار منابعی بستگی دارد که نویسنده از آن‌ها برای نگارش کتابش استفاده کرده است. در این مورد هم با توجه به استنادهایی که صورت گرفته به نظر می‌رسد که نویسنده تا جایی که امکان داشته از منابع معتبر برای نگارش کتابش بهره برده است. در مورد توانایی نویسنده در ترسیم تصاویر ذهنی شفاف می‌توان نویسنده را ناموفق دانست، البته این حرف به هیچ وجه نمی‌تواند از اعتبار

نویسنده بکاهد. در واقع هیچ تاریخ‌نگاری نتوانسته و نخواهد توانست تصاویری روشن و واضح آن هم از قرن‌ها پیش ترسیم کند، شاید نویسنده در جلد‌های بعدی که به عصر ما نزدیک بوده و منابع بیشتری هم باقی مانده، نویسنده موفق بوده باشد. البته منابعی که از گذشتگان باقی مانده بیشتر به زندگی شاهان و حوادث مهم پرداخته است و کمتر نوشته‌ای پیدا می‌شود که در مورد زندگی خصوصی و اجتماعی مردم عادی باشد. با این حال نویسنده تلاش کرده است تا بیشتر به زندگی مردم، افکار و اعتقادات و وضع اجتماعی آن‌ها بپردازد (همان).

منابع

- انصاری، ناصرالدین؛ جواهر کلام، عبدالحسین (۱۳۷۹)، درگذشتگان، مجله آینه پژوهش، دوره ۱۱، شماره ۶۱، ۱۰۳-۱۱۴.
- خسروپناه، محمدحسین (۱۳۷۸)، مردی که بار پژوهش را یک تنه بر دوش می‌کشید، رفت، در نگاه‌نو، ش ۴۲، ۲۴۶-۲۴۹.
- راوندی، مرتضی (۱۳۵۴)، تاریخ اجتماعی ایران، ج ۱، تهران: امیرکبیر.
- راوندی، مرتضی (۱۳۵۴)، تاریخ اجتماعی ایران، ج ۲، تهران: امیرکبیر.
- راوندی، مرتضی (۱۳۵۷)، تاریخ اجتماعی ایران، ج ۳، تهران: امیرکبیر.
- راوندی، مرتضی (۱۳۶۴)، تاریخ اجتماعی ایران، ج ۵، چاپ دوم، تهران: امیرکبیر.
- راوندی، مرتضی (۱۳۶۹)، تاریخ اجتماعی ایران، ج ۷، تهران: انتشارات نگاه.
- راوندی، مرتضی (۱۳۷۱)، تاریخ اجتماعی ایران، ج ۶، چاپ دوم، تهران: انتشارات نگاه.
- راوندی، مرتضی (۱۳۷۴)، تاریخ اجتماعی ایران، ج ۸، چاپ اول، تهران: انتشارات نگاه.
- راوندی، مرتضی (۱۳۸۶)، تاریخ اجتماعی ایران، ج ۴، تهران: انتشارات نگاه.
- راوندی، مرتضی (اسفند ۱۳۷۷ - فروردین ۱۳۷۸)، مردی با کوله‌باری از تاریخ ایران: گفت‌وگو با استاد مرتضی راوندی، مجله چپستا، سال ۱۶، ش ۶ و ۷.
- راوندی، مرتضی (سپتامبر ۱۹۹۴)، تاریخ اجتماعی ایران، ج ۱۰، سوئد: انتشارات آرش و آمریکا: انتشارات زمانه.
- راوندی، مرتضی (سپتامبر ۱۹۹۷)، تاریخ اجتماعی ایران، ج ۹، سوئد: انتشارات آرش.
- طهماسبی، شهلا (۱۳۹۳)، مدخل مرتضی رواندی، ج ۱۹، دانشنامه جهان اسلام، بنیاد دایره المعارف بزرگ اسلامی.
- کلاته، حسین (۱۰ آبان ۱۳۸۹)، خلاصه و نقد کتاب تاریخ اجتماعی ایران، بر گرفته شده از سایت آفتاب <https://www.aftabir.com>

A review and critique of the book Social History of Iran

Eftekhar Gasemzadeh¹, Leila Mohammadi²

Abstract:

The book Social History of Iran by Morteza Ravandi is a remarkable and valuable work in which the author has tried, in a scholarly and comparative way, to study the history and civilization of Iran in subjects such as social, economic, political, intellectual, artistic, educational and The administrative and legal organization of Iranians, from the beginning of the most ancient nations and in relation to other civilizations in the world, before and after Islam to the contemporary era. This valuable work is one of the most important sources in the field of Iranian historical sociology, with Ravandi establishing a solid and praiseworthy foundation in this field. This research has attempted to describe, explain and evaluate the aforementioned work through descriptive-analytical method. In this regard, this paper first introduces the author and his works, then examines the form and content of the book, and finally summarizes and evaluates his work in three parts: writing style, author credibility, and author's ability to transmit content.

Keywords: Morteza Ravandi, Iranian Social History, Critique and Evaluation, Bibliography.

1 Masters Degree in History of Islamic Nations Culture and Civilization from Imam Khomeini International University.

eftekhargasemzadeh@gmail.com

2 Bachelor of History and Civilization of Islamic Nations & Secretary of Education of Tabriz District 3.

mhmodylya551@gmail.com